

HERAKLEITOS Z EFEZU — PRVÝ DIALEKTIK

(K 2500. výročiu jeho narodenia)

JULIUS ŠPAŇAR

Filozofia Herakleita z Efezu (540—480 pr. n. l.) spadá do toho obdobia vývoja starogréckej spoločnosti, keď po prvý raz v dejinách ľudstva demokratická revolúcia, vedená novou triedou otrokárov, obchodníkov a priemyselníkov-remeselníkov odstránila dovtedajší patriarchálno-otrokársky spôsob výroby a nahradila ho novým, pokrokovejším. V ideovej oblasti sa tento sociálny prelom najvýraznejšie prejavil vznikom filozofie, ktorej pôvodcovia boli práve príslušníkmi tejto novej triedy obchodníkov a priemyselníkov-remeselníkov.

Čoskoro po svojom vzniku, v najbohatšom a najmocnejšom maloázijskom iónskom meste Miléte, predstavovaná triádou živelných materialistov Taletom, Anaximandrom a Anaximenom, rozšírila sa grécka filozofia aj do iných oblastí obývaných Grékmi, a to všade tam, kde sa pre nový svetonázor otrokárskej spoločnosti vytvorili priaznivé výrobné a spoločenské podmienky. Popri niektorých gréckych kolóniách v južnej Itálii bolo to opäť maloázijské iónske mesto, a to Efezos, v ktorom práve pôsobil „jeden zo zakladateľov dialektiky“, ako sa o ňom vyjadril Lenin, Herakleitos Efezský, v staroveku všeobecne nazývaný „Temným“, pre čiastočnú štylistickú a obsahovú nejasnosť.

Podľa starovekých zpráw pochádzal Herakleitos z aristokratického rodu. Ako ideológ určitej časti umiernennej aristokracie, ktorá mala záujem na poľnohospodárstve, remesle a obchode, zaujímal v politickom živote stredné postavenie, aké mal Solon v Aténach.

Nepoznáme názov Herakleitovho filozofického diela, z ktorého sa nám zachovalo asi 130 autentických zlomkov u rozličných starovekých autorov.¹ Najčastejšie sa uvádza názov *O prírode*. Tento názov pochádza však z neskoršej doby, pravdepodobne od alexandrijských bibliotekárov a dával sa pravidelne dielam tých filozofov, ktorých Aristoteles a peripatetici nazývali prírodnými filozofmi (fyzikmi).

Aj keď nie je možná úplná rekonštrukcia Herakleitovho diela, predsa je možné s dost veľkou pravdepodobnosťou zrekonštruovať aspoň jeho úvod. V ňom totiž proklamoval Herakleitos základnú myšlienku svojej filozofie. Preto pri výklade jeho filozofie je najlepšie vychádzať z tohto úvodu, ktorý s najväčšou pravdepodobnosťou znel:

Herakleitos Efezský, syn Blosonov, hovorí toto:

Ak nie mňa počúvajú, ale logos, je rozumné uznať, že všetko je jedno.

zl. 50 (27)

Ale tento logos, ktorý je večný, nechápu ľudia ani dokiaľ ho nepočuli, ani keď ho počuli. Lebo hoci sa všetko deje podľa tohto logu, počínajú si predsa ako neskúsení, kedykoľvek sa pokúšajú o takéto slová a diela, aké ja vykladám, rozoberajúc každé podľa jeho podstaty a vysveľujúc, aké je. Ostatní ľudia však nevedia, čo robia v stave bdenia, práve tak ako zabúdajú, čo robia v spánku.

zl. 1 (1)

Tí, ktorí hovoria s rozumom, musia sa opierať o to, čo je všetkým spoločné, tak ako obec o zákon a ešte pevnejšie. Lebo všetky ľudské zákony sa živia z jedného božieho; lebo ten vládne, kam až chce a stačí pre všetkých (a pre všetko) a dokonca ešte všetko prevyšuje.

zl. 114 (3)

¹ Herakleitove zlomky citujem podľa vydania Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* I⁸, Berlin 1956. V zátvorke sa uvádza číslo podľa môjho usporiadania v preklade *Život a učenie Herakleita z Efezu*, Bratislava, SAV 1954, 47 n.

Preto sa treba riadiť spoločným. A hoci je logos všetkým spoločný, žije väčšina ľudí tak, ako by mali svoj vlastný úsudok. zl. 2 (4)

Bdiaci majú jeden spoločný svet, v spánku však obracia sa každý do svojho vlastného. zl. 89 (7)

S logom, s ktorým sa stále najviac stýkajú, sú v rozpore a veci, na ktoré denne narážajú, zdajú sa im cudzie. zl. 72 (6)

Väčšina ľudí neuvažuje o veciach, s ktorými sa stretávajú a nerozumejú im, hoci sa ich aj učili, ale majú len zdanie. zl. 17 (5)

Ludia, ktorí nevedia ani počúvať ani hovoriť. zl. 19 (9)

Nerozumejú to, i keď to počuli, a preto sa podobajú hluchým; o nich platí príslovie: sú tu a predsa nie sú tu. zl. 34 (8)

V tomto úvode Herakleitovho diela podáva sa výklad centrálného pojmu jeho filozofie, a to logu. Hneď na začiatku úvodu nám jasne vystupuje do popredia protiklad medzi Herakleitom a logom, ktorý protiklad znamená: nie je ako individuálny autor s mojou správou, ale logos je odôvodnením toho, čo bude nasledovať, čiže nad rečou samého Herakleita stojí tu logos. Nemožno teda stotožňovať vlastnú Herakleitovu reč s logom, ako sa to veľmi často robí. Súčasne je tu vyslovená veľmi významná Herakleitova myšlienka, naznačená už milétskou filozofickou školou: jednota celého kozmu („všetko je jedno“). Táto myšlienka má aj svoj ďalší dosah, ktorý svedčí o tom, že sa Herakleitos držal základnej materialistickej línie svojich milétskych predchodcov. Hlásaním jednoty kozmu, „všetko je jedno“, nepriamo totiž Herakleitos vylučuje existenciu každej transcendentnej bytosti. Tým sa však ešte nevyčerpáva obsah tohto zlomku. Keď Hippolytos (2.—3. stor. n. l.), ktorý nám zachoval asi jednu tretinu Herakleitových zlomkov, uvádza tento zlomok, predosiela k nemu takýto výklad: „*Herakleitos hovorí, že vesmír je jedno: oddelené neoddelené, vzniknuté nevzniknuté, smrteľné nesmrteľné, logos vek, otec syn, boh spravodlivosť*“. Ako vidno, obsah logu, ktorý sa tu vymedzuje, predstavuje dialektickú jednotu materiálnych protikladov, jednu zo základných charakteristických čít Herakleitovej filozofie. Myšlienkou jednoty protikladov a ich boj (ako ešte uvidíme), v ktorej treba vidieť jadro Herakleitovej filozofie, ako významný odraz politicko-ekonomických pomerov jeho čias, najvýraznejšie podáva však sám Herakleitos, a to v zl. 51 (34): „*Nechápu (t. j. ľudia), ako nezhodné spolu so sebou súhlasí; späť napätá harmónia (spojenie, súlad) ako pri luku a lýre*“, a v zl. 10 (28): „*Spojeniny: celé a necelé, zhodné a nezhodné, súzvučné a nesúzvučné a zo všetkého jedno a z jedného všetko*“. Podobne aj v zl. 67 (126): „*Boh je deň i noc, zima i leto, boj i mier, nasýtenie a hlad, ale mení sa práve tak ako oheň, keď sa zmieša s kadidlami a nazýva sa podľa vône každého z nich*“.

V ďalšom úvodnom zlomku 1 (1) sa uvádzajú základné atribúty logu: je večný a všetko sa deje podľa neho. Ľudia ho však nechápu, hoci ho mali možnosť poznať ešte prv, než o ňom hovoril Herakleitos. Ale nechápu ho ani teraz, keď im ho už Herakleitos oznámil, hoci konajú, ba musia konať podľa neho, aj keď si to neuvedomujú. Počínajú si však ako v spánku, v ktorom, ako sa uvádza v zl. 89 (7), každý sa obracia do svojho vlastného sveta, kým v bdení jestvuje len jeden spoločný svet. V zl. 114 (3) charakterizuje Herakleitos pomer človeka k logu pomerom spoločného zákona k zákonom obce. Tak ako sila obce spočíva v jej zákonoch, tak sila človeka jeho rozumná reč (a tým aj jeho konanie) spočíva v tom, čo je všetkým spoločné. Tento pomer medzi logom a zákonom sa však mení na iný pomer. Logos sám sa stáva zákonom, a to „*božím zákonom*“, „*ktorý vládne kam až chce, a stačí pre všetkých (a pre všetko) a dokonca ešte všetko prevyšuje*“. Skutočnosť, že platí pre všetkých a pre všetko, spočíva v tom, ako vidieť zo zl. 2 (4), že je všetkým a všetkému spoločný, čiže je vo všetkom. No pritom

ľudia žijú tak, akoby mali svoj vlastný úsudok. Preto sú aj v rozpore s logom, s ktorým sa stále stýkajú. Ďalšie zlomky úvodu sú vyslovene kritikou ľudí neschopných poznať logos a jeho podstatu. Preto sa Herakleitos veľmi kriticky stavia aj ku svojim predchodcom, ako aj súčasníkom vo filozofii. Tak zo starších vyčíta v zl. 40 (20) Pytagorovi, ideológovi reakčnej aristokracie jeho knižnú *mnohoučenosť*, ktorú nazýva v zl. 129 (24) *podvodníctvom* a jeho samého nazýva v zl. 81 (25) *praotcom tláhubov*. Výčitka mnohoučenosti, ktorá podľa spomínaného už zl. 40 (20) nenaučí rozumnosti, dostáva sa tiež Xenofanovi, rovnako ako básnikovi Hesiodovi a historikovi a geografovi Hekataiovi.

Konkrétny obsah logu určujeme ďalej aj podľa zl. 80 (37), v ktorom sa hovorí: „*Treba vedieť, že boj je všetkému spoločný, že právo je spor a že sa všetko deje na základe sporu a nutnosti*“. Ako vidieť má boj tie isté atribúty ako logos v zl. 1 (1): je spoločný a všetko sa deje na základe sporu (t. j. boja) a nutnosti, tak ako sa hovorilo v zl. 1 (1), že „*sa všetko deje podľa tohto logu*“.

Že bol Herakleitovi prameňom pre túto základnú črtu dialektiky — jednota a boj protikladov — obraz mladje otrokárskej spoločnosti vyvíjajúcej sa v neustálych rozporoch medzi bohatými a chudobnými, otrokármi a otrokmi, svedčí najlepšie zl. 53 (38): „*Boj je otcom všetkého i kráľom všetkého, jedných učinil bohmi, druhých ľuďmi, jedných urobil otrokmi, druhých slobodnými*“. Je to jasné zovšeobecnenie dialektiky spoločenského vývoja, triedneho boja.

Chápal teda Herakleitos pod logom dialektický zákon kozmu, večnej všeobecne platnej a pre celé dianie záväznej nemennej zákonitosti spočívajúcej v boji a jednote protikladov. Ale aj napriek tomuto boju protikladov je všetko v súlade, v harmónii, pretože podľa zl. 8 (33) „*protivné sa zhoduje a z nezhodného vzniká najkrajší súlad* (harmónia)“. Je teda logos zároveň aj súlad, harmónia. Tento súlad, táto harmónia nie je vždy na prvý pohľad viditeľná, ako vyplýva zo zl. 54 (35): „*Neviditeľná harmónia (spojenie, súlad) je silnejšia ako viditeľná*“. Podľa Herakleita totiž zl. 123 (11) „*podstate vecí sa rada skrýva*“. V dôsledku tohto Herakleitovho dialektického zákona každú zmenu treba chápať ako zmenu medzi protikladmi.

Termín logos pre zákon je jedným zo základných etymologických významov tohto slova, ktorými sú „miera“, „pomer“, „zákon“, konečne „reč“, „slovo“. Logos ako zákon zahrňuje teda v sebe aj pojem miery.²

„Poriadok“, „miera“, „pomer“ — toľko a nič viac, vyjadrované aj známou formulou „nič prespríliš“, „zákon“ (zákonitosť) záväzný pre všetkých a pre všetko, rozumné myslenie a v dôsledku toho rozumné konanie, čoho všetkého sa dovoľavala umiernená aristokracia v prechodnom období gréckej tyranidy, celý tento myšlienkový komplex, vyjadrujúci politické tendencie určitej spoločenskej triedy, zainteresovanej na poľnohospodárstve, remese a obchode, výrazne sa odráža práve v Herakleitovom pojme logos. Na druhej strane zasa svojím vlastným obsahom (boj a jednota protikladov) vyjadruje, ako sa už spomenulo, spoločenské vzťahy Herakleitovej doby.

Tento zákon jednoty protikladov dokazuje Herakleitos na rozličných konkrétnych príkladoch, ktoré možno zaradiť do týchto štyroch skupín:

1. Protiklady tvoria jednotu, pretože sú korelatívne. Sem patrí napr. zl. 23 (48):

² Avšak aj pri chápaní Herakleitovho logu vo význame „zákon“ nemožno vylúčiť pre Herakleita aj jeho ďalší význam „reč“, ktorý možno predpokladať napr. v zl. 108 (124): „*Kolkých ľudí reči som počul, nikto neprichádza k tomu, aby poznal, že sa múdrosť líši od všetkého*“; ako „povešť“ možno chápať logos v zl. 39 (108): „*V Priene žil Bias, syn Teutatamov, ktorého povest' je väčšia než ostatných*“.

„*Ludia by nepoznali meno práva, keby nebolo bezprávie*“ alebo zl. 111 (47): „*Choroba robí zdravie príjemným, únava odpočinok*“.

2. Tá istá vec vyvoláva protikladné účinky u rozličných tried živých objektov. Tak napr. zl. 61 (55): „*More, voda najčistejšia a najšpinavejšia: pre ryby pitná a užitočná, pre ľudí však nepoužívateľná a škodlivá*“. Alebo zl. 9 (57): „*Oslý by dal prednosť plevám pred zlatom*“ (Ludia ale zlatu pred plevami).

3. Protiklady sú totožné, pretože rozličné aspekty tej istej veci môžu oprávňovať k protikladným opisom, napr. zl. 58 (43): Dobro a zlo je jedno. „*Veď aj lekári, keď režu a pália, bedákajú, že robiac to nedostávajú žiadnu dôstojnú odmenu*“.

4. Protiklady tvoria jednotu, pretože nasledujú jeden po druhom, alebo prechádzajú jeden do druhého, čím sa stávajú totožnými. Tak napr. zl. 88 (29): „*Jedno a to isté je v nás živé a mŕtve, bdiace a spiace, mladé a staré, lebo toto sa premieňa na tamto a tamto sa opäť premieňa na toto*“. Vo vzájomnom protiklade sú aj bohovia a Iudia, ako vysvitá zo zl. 62 (31): „*Nesmrtelní sú smrteľní, smrteľní sú nesmrtelní; život týchto je smrť tamtých, život tamtých je smrť týchto*“.

Boj protikladov a v dôsledku toho ich ustavičná zmena, ustavičný prechod z jedného stavu do druhého spôsobuje, že všetko je v neustálom pohybe, že sa všetko stále mení. Aj táto myšlienka je odrazom priostrojujúceho sa boja tried a rozličných skupín spoločnosti v súvislosti s rušením starých poriadkov a tradícií a s upevňovaním nových.

Myšlienku tohto neustáleho pohybu vyjadril Herakleitos obrazom prúdiacej rieky v zl. 12 (76): „*Na tých, ktorí vstupujú do tých istých riek, valí sa stále iná a iná voda. (I duše sa vyparujú z vlhkosti)*“. Podobne v zl. 49 a (46): „*Do tých istých riek vstupujeme a nevstupujeme, sme a nie sme*“.

Túto stránku Herakleitovej filozofie osobitne vyzdvihol Engels v *Anti-Dühringu*: „Ak podrobíme prírodu alebo ľudské dejiny alebo svoju vlastnú duševnú činnosť myslivému pozorovaniu, naskytne sa nám najprv obraz nekonečnej spleti súvislosti a vzájomného pôsobenia, v ktorej neostáva nič, čo kde a ako bolo, ale všetko sa pohybuje, mení, vzniká a zaniká. Tento pôvodný, naivný ale vecne správny názor na svet, to je názor starej gréckej filozofie, ponajprv jasne vyslovený Herakleitom: všetko je a zároveň nie je, pretože všetko tečie, stále sa mení a stále vzniká a zaniká“.

Týmto celým svojim učením stáva sa Herakleitos „jedným zo zakladateľov dialektiky“, pretože, ako hovorí Lenin, „rozdelenie jednotného a poznanie jeho protikladných častí je podstatnou (jednou z podstatných vlastností, jednou zo základných, ak nie základnou zvláštnosťou či črtou) dialektiky“. Herakleitova dialektika je dialektikou skutočnosti, objektívnou dialektikou.

Herakleitova dialektika má však aj významný dosah spoločenský. Ako na jednej strane popiera večnosť jestvujúcich spoločenských poriadkov, tak na druhej strane jeho učenie o harmónii ospravedlňuje spoločenskú nerovnosť.

V staroveku však nebol Herakleitos pokladaný za dialektika. Bol to až Hegel, ktorý použil meno dialektika pre Herakleitovo učenie.

Herakleitos dialektik je však zároveň aj materialistom. Jeho logos sa totiž viaže na materiálny substrát — oheň. Oheň tvorí podstatu celého kozmu. Podobne ako je večný logos, tak je „večne živý“ aj oheň. „*Tento svet*“, hovorí Herakleitos v zl. 30 (61), „*ten istý pre všetkých (a pre všetko), nevytvoril ani nikto z bohov ani nikto z ľudí, ale vždy bol, je a bude; večne živý oheň zapalujúci sa podľa miery a zhasínajúci podľa miery*“. Tomuto „večne živému“ ohňu je imanentný určitý nemenný zákonitý poriadok („miera“), ktorý, ako vidieť, patrí k jeho podstate a podľa ktorého postupujú jednotlivé premeny. Niet teda podstatného rozdielu medzi logom a ohňom, ale sú identické, ako to vidieť aj zo zl. 64 (66): „*Vesmír je riadený bleskom*“. Spomínaný Hippolytos ko-

mentuje tento zlomok tak, že pod bleskom rozumie tu Herakleitos oheň. Teda blesk, t. j. oheň riadi tak isto všetko ako logos v zl. 1 (1) a v zl. 114 (3). V tom istom zlomku máme ďalší autentický Herakleitov výrok, že tento „*oheň je obdarený rozumom*“ (a že riadi všetko). Toto naivné učenie, že základom všetkých vecí je určitá látka, je charakteristické pre túto dobu, keď ešte vedúca spoločenská trieda nestratila bezprostredný kontakt s výrobným procesom.

Herakleitos oheň však nie je prvotný v tom zmysle, že by bol počiatočný. Herakleitov svet nemá začiatok ani koniec, je večný, ako to vidieť z citovaného už zl. 30 (61). V tomto sa práve líši Herakleitova „arché“ od pralátky milétskych filozofov, z ktorej veci vznikali a do ktorej opäť zanikali. Pravda aj Herakleitov večne živý oheň sa mení, ako ukazuje zl. 31 (62): „*Prevraty ohňa: najprv more, jedna polovica mora zem, druhá polovica žiar. Zem sa rozteká ako more a toto dostane svoju mieru podľa toho istého logu (pomery), aký bol prv, než sa stalo zemou*“, ale ostáva v základe, v podstate všetkých vecí. „*Zmenou ohňa je všetko*“, hovorí Herakleitos v zl. 90 (63), „*a oheň je zmenou všetkého práve tak, ako sa tovar zamieňa za zlato a zlato za tovar*“. Preto nemožno ani uznávať u Herakleita periodicky vznik a zánik sveta (podľa stoickej terminológie tzv. ekpyrosis čiže spálenie), ako nám to taktiež uvádzajú doxografické zprávy. Ekpyrosis u Herakleita treba pokladať za stoický prídavok.

Pripomenúť treba, že i keď Herakleitos správne videl príčinu pohybu a zmeny vecí v boji protikladov, prebiehal podľa neho vývoj v kruhu; bolo to večné opakovanie, ktoré nevedlo vlastne k vytvoreniu novej kvality.

Všimnime si teraz Herakleitovej kozmológie v jednotlivostiach. Tu sa už musíme opierať výlučne o doxografické zprávy, ale ani tieto nám nedávajú úplný obraz. Herakleitos totiž nevybudoval dôsledne svoju kozmológiu.

O tvare zeme sa Herakleitos vôbec nezmieňoval. Zato hovoril o mesiaci, slnku a hviezdach. Najbližšie k zemi je mesiac, ktorý sa pohybuje nečistým priestorom, a preto menej svieti. Slnko, hoci vzdialenejšie od zeme, viac hreje a svieti ako mesiac, pretože sa pohybuje v jasnom a čistom priestore. Podľa zl. 6 (73) je slnko nové každý deň. Prísna zákonitosť však platí i tu, ako vidieť zo zl. 94 (70): „*Slnko neprekročí svoju mieru, lebo inak ho vyhľadajú sudičky, pomocníčky Spravodlivosti*“. Najďalej od zeme sú hviezdy, ktoré preto aj menej svietia a hrejú. Slnko, mesiac a hviezdy sú duté nádoby obrátené svojou dutinou k nám. Nahromadené jasné výpary v týchto dutinách vydávajú plamene. Zatmenie slnka a mesiaca nastáva vtedy, keď sa ich duté nádoby obracajú hore. Pomalým otáčaním sa dutiny vykladá Herakleitos aj striedajúce sa podoby mesiaca. Z čoho však tieto dutiny sú a ako sa udržiavajú vo vzduchu, o tom sa Herakleitos nevyjadril.

Podobne ako svietenie nebeských telies vykladal Herakleitos pomocou výparov, tak isto pomocou rozličných výparov vykladal aj vznik dňa a noci, mesiacov, ročných období a rokov, dažďov, vetrov a týmto podobných vecí.

Na druhej strane je však Herakleitos prvý z gréckej filozofie, ktorý hovorí najobširnejšie o ľudskej duši. Aj tu stojí na stanovisku vyslovene materialistickom, čo je v podstate iba dôsledkom celého jeho filozofického systému. Ľudská duša je ohnivej, teda hmotnej podstaty, ako to vyplýva zo zlomku 118 (81): „*Suchá duša najmúdrejšia a najlepšia*“, pretože iba takáto duša je najbližšie k večne živému ohňu, obdarenému rozumom. Duša vzniká podľa zl. 12 (76) z vlhkosti, čiže z vonkajších a vnútorných výparov (t. j. v človeku samom), ako sa o tom hovorí v doxografických zprávach. Tým že je ľudská duša homogénna s kozmickým ohňom, je schopná poznať aj zákonitosť, ktorej všetko podlieha. Na základe svojej materiálnej podstaty podlieha i ľudská duša všeobecnému procesu zmeny, ako o tom svedčí zl. 36 (77): „*Pre dušu je smrť stať sa*

vodou, pre vodu však je smrť stat sa zemou; zo zeme vzniká voda, z vody duša“. Ako duša premenou na vodu zaniká, ukazuje zl. 117 (80): „Keď sa muž opije, dá sa viesť nedospelým chlapcom, potáca sa a nepozoruje, kam ide; má totiž vlhkú dušu“. Keďže je teda ľudská duša materiálnej podstaty a podlieha procesu zmeny, je jasné, že o individuálnej nesmrteľnosti ľudskej duše, s ktorým názorom sa stretávame u niektorých buržoázných bádateľov, nemôže byť ani reči.

Rovnako materialistický ako názor na dušu je i jeho názor na božstvo, najvýraznejšie podaný v citovanom už zl. 67 (126): „Boh je deň i noc, zima i leto, boj i mier, nasýtenie i hlad, ale mení sa práve tak ako oheň, keď sa zmieša s kadidlami a nazýva sa podľa vône každého z nich“. Jednotliví bohovia ľudového náboženstva sú teda len akoby formami prejavu jedného božstva, ktorým je logos, večne živý oheň. Ako má svoje obraty (t. j. premeny) oheň, takým istým spôsobom sa premieňa i božstvo. Preto aj Herakleitos hovorí v zl. 32 (125): „Jedno, ktoré jediné je múdre, nechce a predsa chce byť nazvané Zeus“, čiže múdrosť nemôže byť nazvaná menom Zeus, ak sa myslí na homérsku, antropomorfnú predstavu boha odlišného od prírody a obostreného rozličnými mýtami, ale môže sa volať Zeus, pretože múdrosť ako Zeus riadi všetko. Touto múdrosťou, ktorá riadi všetko, je, ako sme už videli, rozumom obdarený oheň. Preto vystupuje Herakleitos nepriateľsky proti mytológii a rozličným prejavom ľudovej viery podobne, ako odsudzuje aj všetky druhy rozličných mystérií.

Čo sa týka samého poznania, malo pre Herakleita najväčšiu cenu rozumové poznanie. Preto i svetovú zákonitosť možno pochopiť jedine rozumovou cestou, pretože podľa zl. 41 (21) „múdrosť spočíva v jednej veci: pochopiť rozum, ktorý riadi naskrze všetko“, a tak preniknúť k „podstate vecí, ktorá sa“ podľa zl. 123 (11) „rada skrýva“. Herakleitos nepodceňuje však ani zmyslové poznanie, ako vyplýva zo zl. 55 (86), kde hovorí: „Čo možno vidieť, počuť, poznať, tomu dávam prednosť“. Zdôrazňuje však, že výpovede zmyslov treba vedieť správne vykladať, lebo podľa zl. 107 (87) „zlými svedkami sú ľuďom oči a uši, ak majú barbarské duše“.

Hoci Herakleitos nezaložil filozofickú školu, jeho myslenie zasiahlo veľmi významne nielen do vývinu ďalších gréckych filozofov ako Anaxagora, Demokrita, sofistov, Platóna a najmä stoikov, ale i do neskoršieho myšlienkového vývinu európskeho ľudstva.

Vysokého ocenenia sa dostalo Herakleitovi aj u klasikov marxizmu-leninizmu. Spomínal som už Engelsove a Leninove výroky. Aj Marx ho vysoko hodnotil, keď poznamenal, že „najnovšia filozofia pokračovala iba v práci, ktorú začali už Herakleitos a Aristoteles“.

Preto aj dnes takmer po 2500 rokoch zasluhuje si jeho dielo pozornosť pre jeho „pôvodný, naivný, ale vecne správny názor na svet: všetko je a tiež nie je, pretože všetko tečie, stále sa mení, stále vzniká a zaniká“.